

PORTUS / PORTICUS
(T. Livius A.u.c. 45, 27, 11)

Το φθινόπωρο του 168 π.Χ., μετά την εξουδετέρωση του Περσέα, ο Αιμίλιος Παύλος έκρινε πως είναι η καλύτερη εποχή να επισκεφθεί τα πιο αξιοθέατα μέρη της Ελλάδας. Άφησε στο στρατόπεδο τον C. Sulpicius Galus και διασχίζοντας τη Θεσσαλία επισκέφθηκε πρώτα τους Δελφούς, όπου πρόσφερε θυσία στον Απόλλωνα. Στη Λεβαδιά επισκέφθηκε τον ναό του Τροφωνίου Διός και θυσίασε στον Δία και στην Έρκυννα, τη συντρόφισσα της Περσεφόνης. Επισκέφθηκε και τη Χαλκίδα για να δει και τη γέφυρα που ένωνε την Εύβοια με τη στεριά. Προχώρησε στο περίφημο λιμάνι της Αυλίδας, πέρασε στον Ορωπό, από όπου έφτασε στην Αθήνα, και αφού είδε τα αξιοθέατά της, προχώρησε στην Κόρινθο, που είχε ακόμα όλη την αίγλη της, με την ακρόπολη και τον Ισθμό της. Από την Κόρινθο προχώρησε στη Σικυώνα, στο Άργος, στη Σπάρτη, τη Μεγαλόπολη και την Ολυμπία. Ύστερα γύρισε στη Δημητριάδα και μαθαίνοντας πως έρχονται από τη Ρώμη οι *decem legati* έσπευσε να τους συναντήσει στην Απολλωνία.

Στην περιγραφή του ο Τίτος Λίβιος αναφέρει για κάθε πόλη τα πιο αξιοθέατα. Για την Αθήνα γράφει: (45, 27, 11) *Athenas inde, plenas quidem et ipsas uetustae famaе, multa tamen uisenda habentis, arcem, portus, muros Piraeum urbi iungentis, naualia, <monumenta> magnorum imperatorum, simulacra deorum hominumque, omni genere et materiae et artium insignia*¹.

Από τα αναφερόμενα αξιοθέατα το *portus* (λιμάνια) δεν φαίνεται να έχει θέση δίπλα στην ακρόπολη (*arcem*) και πριν από τα μακρά τείχη είναι

1. Έπειτα επισκέφθηκε την Αθήνα που ήταν γεμάτη από την παλιά της φήμη, μα είχε ακόμα πολλά αξιοθέατα, την ακρόπολη, τα λιμάνια*, τα (μακρά) τείχη που ενώνανε τον Πειραιά με την πόλη, τα νεώρια, (μνημεία) μεγάλων στρατηγών, αγάλματα θεών και ανθρώπων, λαμπρά έργα τέχνης από κάθε λογής υλικό.-Το κείμενο από την έκδοση W. Weis- senborn u. H. J. Müller, *Titi Livi Ab urbe condita libri*, Berlin-Dublin-Zürich, 1965⁴· χωρίς διαφορές και η έκδοση J. Briscoe, *Bibliotheca Teuneriana* 1986.

σκόπιμο να εξετασθεί η γνησιότητα της λέξης. Κανονικά ο πληθυντικός λιμένες (των Αθηναίων) δηλώνει τα λιμάνια όλης της Αθηναϊκής επικράτειας², όχι μόνο της πειραιϊκής ακτής, τα οποία αναφέρονται ως λιμάνια του Πειραιώς³.

Σε σχετικό χωρίο ο Δημοσθένης καυχάται για τα λαμπρά οικοδομήματα των Αθηνών αναφέροντας (Κατ' Ἀνδροτίωνος 76 = Κατά Τιμοκράτους 184)... κτήματ' ἀθάνατ' αὐτῶ περίεστιν, τὰ μὲν τῶν ἔργων ἢ μνήμη, τὰ δὲ τῶν ἀναθημάτων τῶν ἐπ' ἐκείνοις σταθέντων τὸ κάλλος, προπύλαια ταῦτα, ὁ παρθενῶν, στοαί, νεώσοικοι...⁴ και (Κατ' Ἀριστοκράτους 207) «...τὰ δὲ τῆς πόλεως οἰκοδομήματα καὶ κατασκευάσματα τηλικαῦτα καὶ τοιαῦθ' ὥστε μηδενὶ τῶν ἐπιγιγνομένων ὑπερβολὴν λελεῖφθαι, προπύλαια ταῦτα, νεώσοικοι, στοαί, Πειραιεύς, τὰλλ' οἷς κατεσκευασμένην ὄρατε τὴν πόλιν» πβ. Δημοσθ. Περὶ συντάξεως 28. Αυτά είναι τα αξιοθέατα της πόλης, για τα οποία καυχώνται οι Αθηναίοι.

Σε μιαν αντιστοίχιση των κυριότερων σημείων που αναφέρονται από τους δύο συγγραφείς παρατηρούμε προπύλαια / παρθενῶν = arcem, νεώσοικοι = naualia· ἀντὶ γὰρ τὸν Πειραιᾶ τα μακρὰ τείχη που ενώνουν τον Πειραιά με την πόλη = murus Piraeum urbi iungentis⁵. Αντίστοιχο με τὰς στοὰς του Δημοσθένη και των άλλων συγγραφέων δεν υπάρχει στο κείμενο του Λίβιου παρά ο τύπος portus: πιστεύουμε ότι ο τύπος αυτός προήλθε από παρανόηση της λέξης porticus η οποία πρέπει να αποκατασταθεί στις εκδόσεις⁶.

2. Ἐφορος, Fragmenta, Volume Jacoby F 2a, 70, F 196 (4) ὄντος δὲ ψηφίσματος παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις Μεγαρέας εἰργεσθαι τῆς τε ἀγορᾶς καὶ τῶν λιμένων οἱ Μεγαρεῖς κατέφυγον ἐπὶ τοὺς Σπαρτιάτας. // ἀρχ. Σχόλια στον Θουκυδίδη, 1, 139, 1 (ψηφίσμα δ' ἔγραψε Περικλῆς)... οὐ τοῦ Πειραιῶς μόνον (ενν. εἰργεσθαι), ἀλλὰ παντὸς λιμένος ὧν ἤρχον οἱ Ἀθηναῖοι ABFGc2.

3. Ο Θεμιστοκλής πρώτος πρόσεξε την αξία του Πειραιά και έπεισε τους Αθηναίους να τον αξιοποιήσουν Θουκ., 1, 93, 3, 1 έπεισε δὲ καὶ τοῦ Πειραιῶς τὰ λοιπὰ ὁ Θεμιστοκλῆς οἰκοδομεῖν... νομίζων τό τε χωρίον καλόν εἶναι, λιμένας ἔχον τρεῖς αὐτοφνεῖς, καὶ αὐτοὺς ναυτικούς γεγενημένους μέγα προφέρειν ἐς τὸ κτήσασθαι δύναμιν, // πβ. Φιλόχορον Fragm. Jacoby F 3b, 328, F 203 (SCHOL. V ARISTOPH. Εἰρήνη 145), Πausania, 1, 1, 1, 2, πβ. Στράβωνα, Γεωγραφία, 9, 1, 15.

4. πβ. και σχετικό χωρίο στον Δίωνα Χρυσόστομο, που σημειώνει ως πιο αξιόλογα της πόλης τὰ Προπύλαια καὶ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὰς στοὰς καὶ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ νεώρια (Λόγος 48, 12). Σημ. στοές υπήρχαν και στον Πειραιά, αλλά εδώ εννοούνται οι Αθηναϊκές.

5. πβ. Στράβων 9, 1, 15... μακρὰ τείχη τετταράκοντα σταδίων τὸ μῆκος, συνάπτοντα τὸ ἄστυ τῷ Πειραιεῖ.

6. Ὅσο ξέρουμε, στα χφφ. του Λίβιου ἄλλη λέξη στο σημείο αυτό εκτός από την portus δεν υπάρχει, πράγμα που σημαίνει ότι η παρανόηση ξεκινάει από τον αρχέτυπο των χφφ.

Παλαιογραφικά δεν ήταν δύσκολο να αντιγραφεί το porticus ως portus (ίσως συνέβαλε στην παρανάγνωση κάποια συντομογράφηση της λέξης porticus με σχετική οριζόντια γραμμή πάνω από τον τύπο portus).

Οι στοές στην Αθήνα⁷ ήταν από τα πιο κεντρικά και αξιοθέατα σημεία της πόλης, που ασφαλώς δεν έμεναν απαρατήρητες σε κάθε επισκέπτη και δεν θα παρέλειπε να τις αναφέρει ο Λίβιος ανάμεσα στα *multa uisenda* που αναφέρει. Η θέση τους στο κέντρο της πόλης γύρω από την Αγορά ήταν δεσπόζουσα, μαζί με τους ναούς, το Πρυτανείον, την Θόλον, το Πομπείον, το Μητρώον, το Ώδειον και άλλα δημόσια κτήρια. Την εποχή αυτή ξεχώριζαν κυρίως οι στοές⁸ του Διός, η βασιλείος στοά, η Ποικίλη Στοά, υπήρχαν

7. Σχετικά βλ. Ι. Τραυλού, Πολεοδομική εξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Αθήνα (εκδ. ΚΑΠΟΝ), 21993· στο Ευρετήριο, λήμμα Στοαί, παραπομπές στις σελίδες όπου γίνεται λόγος για τις διάφορες, μεγάλες και μικρές, στοές στην αρχαία Αθήνα // Coulton J. J., The Architectural Development of the Greek Stoa, Oxford (Clarendon) 1976 // John Boardman, José Doerig, Werner Fuchs, Max Hirmer-μετάφρ. Καίτης Ρωμιπούλου, Αρχαία Ελληνική Τέχνη, Εκδ. Αστύ, Αθήναι 1967, τ. Α' σελ. 186 κ. εξ., // Σχετικά βλ. τις σημειώσεις του Νικ. Δ. Παπαχατζή, Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις - Ἀττικά (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974) στα χωρία 1, 3 (μακρά στοά), 3, 1 και 14, 6 (βασιλείος στοά), 15, 1-16, 1 (ποικίλη στοά).

8. Ο Ἀρποκρατίων (Λεξ. των δέκα ρητόρων σ. 71, 11) αναφέρει τις στοές του Ἐλευθερίου Διός καὶ τὴν βασιλείον καὶ τὴν (Πεισιανάκτειον=) Ποικίλην· προσθέτει ἐπίσης (Λεξ. σ. 135, 7) καὶ τὴν στοάν των Ἑρμῶν (πβ. Σχόλια στον Αἰσχίνη, 3, 186, 15 (Laur.): ἡ βασιλείος, ἡ τῶν Ἑρμῶν, ἡ Πεισιανάκτειος· αὕτη δέ... ποικίλη ἐκλήθη)· πβ. Σούδα, Β 153 ἡ τοῦ Ἐλευθερίου Διός καὶ ἡ βασιλείος καὶ ἡ Πανάκτιος (γρ. Πεισιανάκτειος) = Ποικίλη. // Για τις ἐπὶ μέρος στοές καὶ τις ονομασίες τους: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΟΑ (στον Κεραμεικό)· ἔνθα καθίζει βασιλεὺς ἐνιαυσίαν ἄρχων ἀρχὴν καλουμένην βασιλείαν (Πανσανίας 1, 3, 1)· κοντὰ βρίσκονταν ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου (Πανσανίας, 1, 14, 6)· ἐδῶ φυλάσσονταν οἱ παλαιότεροι νόμοι (Ἀριστοτέλης, Ἀθην. Πολιτ. 7, 1 = Ἀρποκρατίων κύρβεις)· ἐδῶ συνεδρίαζε καὶ ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή (Δημοσθένης, Κατ' Ἀριστογείτονος, 23). // ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΔΙΟΣ (αναφέρεται γιὰ περιπάτους: Πλάτων, Θεαίτητος [Sprug.], St. 121a 7· Ξενοφῶν, Οἰκονομικός 7, 1)· Πανσανίας 10, 21, 6· Διογένης Λαέρτιος, Φιλοσόφων βίοι 6, 22· // Σημντικότερη φαίνεται πως ἦταν ἡ ΠΟΙΚΙΛΗ ἢ ΠΕΙΣΙΑΝΑΚΤΕΙΟΣ ΣΤΟΑ: Αἰσχίνης Κατὰ Κτησιφῶντος, 186 Προέλθετε δὴ τῇ διανοίᾳ καὶ εἰς τὴν στοάν τὴν ποικίλην· ἀπάντων γὰρ ὑμῖν τῶν καλῶν ἔργων τὰ ὑπομνήματα ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀνάκειται· // Ἀρποκρατίων, λ. <Πολύγνωτος>... Περὶ Πολυγνώτου τοῦ ζωγράφου, Θεασίου μὲν τὸ γένος, ... τυχόντος δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας... ἐπεὶ τὴν Ποικίλην στοάν ἔγραψε προῖκα... (τὴ ζωγράφησε δωρεάν) // Πανσανίας 1, 15, 1 τοῦσι δὲ πρὸς τὴν στοάν, ἣν Ποικίλην ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῶν γραφῶν, ἔστιν Ἑρμῆς χαλκοῦς καλούμενος Ἀγοραῖος... // Στὴ στοά αὕτη δίδαξε καὶ ὁ Ζήνων ὁ Στωικός: Διογένης Λαέρτιος, Βίοι φιλοσόφων 7, 5, 5... ἐν τῇ ποικίλῃ στοᾷ τῇ καὶ Πεισιανακτίῳ καλουμένῃ, ἀπὸ δὲ τῆς γραφῆς τῆς Πολυγνώτου ποικίλη, διετίθετο τοὺς λόγους (Ζήνων)... // Σούδα, Π. 3079 <Ποικίλη> στοά ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ἐγράφησαν οἱ ἐν Μαραθῶνι πολεμήσαντες· εἰς οὓς ἔστιν ἐπιγράμμα τὸδε· Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι... - Σημ.

όμως και άλλες όπως των 'Ερμῶν⁹, η Μεσαία Στοά, η Μακρά Στοά¹⁰ κ.ά. μικρότερες¹¹, με τις οποίες συνδέονταν η ζωή των πολιτών. Τις αναφέρουν σαν καμάρι της πόλης συγγραφείς όπως ο Πλάτων (*Εὐθύφρων*, St. p. 2a') Θεαίτητος, St. p. 210 d), ο Δημοσθένης (ό.π.), ο Αισχίνης (*Κατὰ Κτησιφῶντος* 186), ο Στράβων (9, 1, 17), ο Πausανίας (1, 3, 3· 1, 14, 6· 1, 15, 1 κτλ.) κ. ά. μεταγενέστεροι. Θεωρούμε πολύ φυσικό και ο Λίβιος να τις έχει αναφέρει ανάμεσα στα αξιοθέατα της πόλης και έτσι στο ζητούμενο παραπάνω χωρίο πιθανότερο να έγραψε *porticus* (στοές) και όχι *portus* (λιμάνια).

Οι στοές των Αθηνών δεν έμειναν απαρατήρητες από τους Ρωμαίους· βλ. *C. Plinius Secundus*, Nat. Hist., 35, 58/59.. *Polygnotus Thasius, qui primus mulieres tralocida veste pinxit ... hic Delphis aedem pinxit, hic et Athenis porticum quae Poecile vocatur... gratuito...* (ο Πολύγνωτος από τη Θάσο, που πρώτος ζωγράφισε γυναίκες με διαφανές φόρεμα... αυτός ζωγράφισε τον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς, αυτός ζωγράφισε και στην Αθήνα την ποικίλη στοά, δωρεάν μάλιστα...· πβ. *C. Plinius Secundus*, Nat. Hist., 31, 6 *villa est ab Averno lacu Puteolos tendentibus inposita litori, celebrata porticu, ac nemore, quam vocabat M. Cicero Academiam ab exemplis Athenarum* (πηγαίνοντας από τη λίμνη 'Αορνο προς τους Πουτέολους συναντάς μια βίλλα χτισμένη στην ακτή· είναι ξακουστή για τη στοά και το άσος της και ο Κικέρων την ονόμασε *Ακαδημία* έχοντας πρότυπο την *Ακαδημία* του Πλάτωνα). // *Corn. Nepos, Vita Milt*, 6, 3 *huic Miltiadi, ... talls honos tributus est, in porticu, quae Poecile uocatur, cum pugna depingeretur Marathonis...* // *Apuleius Mad.*, *Metamorphoses*, 1, 4.. *Athenis proxime et ante Poecilen porticum isto gemino obtutu circulatorum aspexi equestrem...* (στην Αθήνα πολύ κοντά και μπροστά από την Ποικίλη στοά με τη διπλή πρόσοψη είδα έναν αγύρτη).— Με λεπτομέρειες περιγράφει τις ελληνικές στοές ο Βιτρούβιος (κατασκευή, διαστάσεις, χρήσεις): *De Architectura*, 5, 1, 1· 5, 11, 1· 5, 11, 4 = 6, 7, 5.

9. Εκτός από τα παραπάνω χωρία των λεξικογράφων βλ. *Αισχίνη Κατὰ Κτησιφῶντος* 183 (για τους Αθηναίους που πολέμησαν και νίκησαν στον Στρυμόνα τους Πέρσες) οὔτοι δεῦρο ἀφικόμενοι τὸν δῆμον ἤτησαν δωρεάν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ δῆμος τιμὰς μεγάλας, ὡς τότε ἔδδκει, τρεῖς λιθίνους Ἐρμῆς στήσαι ἐν τῇ στοᾷ τῇ τῶν Ἐρμῶν ἐφ' ᾧτε μὴ ἐπιγράφειν τὸ ὄνομα τὸ ἑαυτῶν, ἵνα μὴ τῶν στρατηγῶν, ἀλλὰ τοῦ δήμου δοκῆ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα.

10. SCHOL. V ARISTOPH. "Ὀρνιθες 977: Φιλόχορος, Jacoby F 3b, 328, F 122. *Κολωνόν καλεῖν τὸ δμισθεν τῆς Μακρᾶς Στοᾶς...*

11. *Εὐστάθιος*, *Commentarii ad Iliadem*, v. 3, p. 273, 2 ἦν δέ, φασι, καὶ ἀλφίτων στοὰ ἐν Ἀθήναις, ἐν ἣ καὶ ἡ τοῦ Ζεῦξιδος ἀνέκειτο Ἐλένη//Ἡ Στοά του Αττάλου [*Αττάλος Β'* 159-138] είναι βέβαια μεταγενέστερη από την επίσκεψη του ρωμαίου στρατηγού [168/7], αλλά για την εποχή του συγγραφέα εξακολουθεί να είναι επιβλητική.

